

Conferència: La literatura catalana a Aragó: d'un trist ermot cultural a una realitat en ebullició

Màrio Sasot Escuer
Investigador de la literatura de la Franja

La presència d'una literatura en català a les comarques aragoneses de la Franja ha estat gairebé inexistent durant uns quants segles i ha començat a reviure del seu oblit fins fa tan sols unes tres dècades.

Per això, pel buit i per la solitud ancestral d'on arrenca, encara és més sorprenent, insòlita i meritòria una realitat com l'actual, en què gairebé una quinzena d'escriptors, naturals d'aquestes comarques orientals d'Aragó o que hi resideixen, escriuen narrativa, poesia o teatre en català i hi publiquen les seues obres. O l'existència d'un grapat de cantautors que hi componen les seues cançons i fins i tot un d'ells hi grava discs. O la recent aparició d'uns quants joves grups de rock que empen el català en els seus textos. I la presència, durant los últims anys, de revistes culturals i d'informació de la Franja, d'associacions que publiquen desenes d'estudis, d'assajos i d'altres tipus de treballs en català, etc.

I tota aquesta realitat cultural es dona en una minsa porció de territori (uns cinc mil quilòmetres quadrats) amb una població de no més enllà de cinquanta mil habitants, el 90 % de la qual és àgrafa, analfabeta en la seua llengua materna, i on, fins ara, els escriptors en català han hagut d'aprendre a fer-ho de forma autodidàctica, perquè les classes optatives d'aquest idioma a l'escola no van començar a arribar fins fa quinze anys.

Aquest petit miracle tan sols es pot explicar per la voluntat personal d'ésser i l'artística d'escriure dels seus creadors davant d'una situació hostil envers la seua cultura i per l'existència d'uns, diguem-ne, animadors i animadores culturals que han creat un entorn que n'ha propiciat i impulsat, moltes vegades, l'aparició.

Uns antecedents il·lustres

No obstant això, hi ha alguns testimonis que ens indiquen que no sempre la tasca d'escriure en català a la Franja ha set ni tan heroica ni estranya. Des de l'edat mitjana fins al segle XVIII, l'ús del català com a llengua escrita era tan normal a la Franja d'Aragó com a la resta dels paï-

sos de parla catalana.¹ Així, el qui va ésser rector de Maella en la segona meitat del segle XIV, Guillem Nicolau, escriví en català una traducció de les *Heroides* d'Ovidi i probablement és també l'autor d'una versió de la *Crònica de Sant Joan de la Penya*.

Dos segles més tard trobem que una part de l'epistolari d'Antoni d'Agustí i de Siscar, nascut a Fraga i mort l'any 1523, és escrit en català. També sant Josep de Calassanç, fill de Peralta de la Sal, empra aquesta llengua per a escriure les seues cartes i diversos assajos religiosos.

Quant a documentació dins l'àmbit de l'Administració local, civil i religiosa, són abundants els escrits en català, bona part dels quals romanen encara inèdits, que daten des del segle XIII fins ben entrat el segle XVII.² Hi ha documents escrits en aquesta llengua en els arxius municipals de Fraga i Tamarit de Llitera.³ Diversos escrits en català conservats en els arxius municipals de les poblacions matarranyenques de Pena-roja, Calaceit, la Torre del Comte, etc., van ésser editats en diferents publicacions per Santiago Vidiella.⁴

Un altre historiador, Manuel de Montoliu, publicà el 1917 textos redactats a la vall de Benasc en la llengua de transició del català al castellà pròpia d'aquesta zona,⁵ i cap a 1920 José Salarrullana de Dios féu el mateix a través de diferents articles sobre documents procedents de Fraga.⁶ Però encara hi ha molts escrits medievals procedents de nombroses localitats de la Franja com Fraga, Pena-roja, Benavarri, Roda d'Isàvena, Camporrells, Mequinenza, Calaceit, la Torre del Comte, etc., que han set ressenyats o reproduïts totalment o parcialment per investigadors com Francesc Tejero i Costa,⁷ Juan Antonio Frago,⁸ Rosa Fort Cañellas,⁹ Desideri Lombarte i Arrufat i Hèctor Moret,¹⁰ Josep Poch,¹¹ Francisco Castellón

---

1. Artur QUINTANA, *Els Marges* [Barcelona, Curial], núm. 30 (1984).

2. Hèctor MORET, «La presència del català als àmbits formals de l'Aragó catalanòfon», *Rolde*, núm. 69 (juliol-setembre 1994).

3. Aquests documents van ésser publicats a partir de 1848 per Manuel de Bofarull i de Sartorio i més tard pel seu fill Pròsper de Bofarull i Mascaró, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1847-1910.

4. *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. Eren diversos articles publicats entre 1907 i 1909 dels quals es va fer una edició facsímil publicada pel Centro de Estudios Bajoaragoneses, Saragossa, 1982.

5. «Documents antics de la Ribagorça», *Estudis Romànics*, vol. II (1917), p. 234-258.

6. Aquests articles són publicats a AJUNTAMENT DE FRAGA, *Estudios históricos acerca de la ciudad de Fraga*, Fraga, 1989-1990, 2 v.

7. INSTITUT D'ESTUDIS FRAGATINS - AFRAGA, *Una aproximació a la demografia fragatina. Segle XIV*, Fraga, s. a.

8. J. A. FRAGO, «Sobre el léxico aragonés. Datos para el estudio de su frontera con el catalán noroccidental a mediados del s. XV», a *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Andorra 1979*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980.

9. R. FORT CAÑELLAS, «La lengua catalana en documentación del siglo XVI de la Franja Oriental de Aragón: unas actas del Ayuntamiento de Fraga», a *II curso sobre lengua y literatura en Aragón (Siglos de Oro)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1993.

10. H. MORET, «Característiques del català d'un document del segle XV redactat a Pena-roja de Tastavins (Mataranya)», a *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana: Àrea 7: Història de la Llengua*, València, 1989.

11. J. Poch, «Mostra inèdita del català del comtat de Ribagorça (segles XIV-XV)», a *Catalaunia*, p. 5.

Cortada,¹² Giorgio della Roca i Joaquim Monclús,¹³ Joan Amades i J. Vallès i Pujals¹⁴ i Carlos Laliena Corbera.¹⁵

Dins els arxius eclesiàstics es troben escrits en català del segle XVII a les parròquies d'Albelda, Benavarri, Fraga, Lledó i Peralta de la Sal, i el frare Albert Faci, en el segle XVII,¹⁶ dona testimoniatge de textos en català a les parròquies de Fraga, Aiguaviva, Calaceit, Fórnoles i Pena-roja.

Ara bé, des de finals del segle XVII fins al XIX, el català desapareix com a llengua culta, vehicular o oficial en les institucions de la Franja.

La Renaixença catalana, que durant el segle XIX donà arreu del Principat tan bons fruits, tant en el terreny literari com en el de la investigació lingüística i antropològica (mossèn Cinto Verdaguer, Milà i Fontanals, Navarro de Villaler, etc.), no tingué a la Franja cap seguidor.

Es podria qualificar d'una petita Renaixença retardada l'aparició, durant les primeres dècades del segle XX, d'obres de dos autors, l'un de la comarca del Matarranya i l'altre de la Ribagorça, que escriuen en català com a deferència cap a les terres que els van veure nàixer comentant llocs pintorescs i dignes de visitar. Tots dos empenen una llengua normativa oriental, pròpia de les terres barcelonines on van emigrar. Es tracta de Maties Pallarès i Gil (Pena-roja, 1874 - Barcelona, 1924)¹⁷ i Pere Pach i Vistuer (Roda d'Isàvena, 1862 - Barcelona, 1945).¹⁸

A aquesta època i a aquest corrent pertanyen també els escrits de l'advocat i humanista calaceità Santiago Vidiella Jassà (1860-1929),¹⁹ fets des de la seua terra natal i en la seua llengua local.

Aparició progressiva d'una literatura contemporània

Després d'un buit literari total de quasi cinquanta anys, a partir dels anys setanta del segle XX, fruit del desenvolupament econòmic i de la mobilitat social del país, sorgeix la necessitat de reivindicar l'ús públic de la llengua que es parlava a casa. En aquesta dècada el mequinensà Jesús Moncada publica

---

12. F. CASTILLÓN, «Los molinos medievales de la catedral aragonesa de Roda de Isábena», a *Aragonia sacra*, núm. 2, Saragossa, 1987.

13. G. DELLA ROCA i J. MONCLÚS, *El Matarranya y la sierra turolense*, Saragossa, Guara, 1987.

14. J. AMADES i J. VALLÈS, *Mequinenza y su castillo*, Barcelona, 1959.

15. C. LALIENA, *Sistema social, estructura agraria y organización del poder en el Bajo Aragón en la Baja Edad Media (siglos XII-XV)*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1987.

16. A. QUINTANA, «Fra Roc Albert Faci, de la Codonyera, folklorista i estudiós del català al segle XVII», *Sorolla't*, núm. 9 (juliol 1992).

17. M. PALLARÈS, *Artículos matarranyencs i altres escrits*, Calaceit, Associació Cultural del Matarranya, 1993, col·l. «Lo Trull», núm. 2.

18. P. PACH, *Artículos ribagorçans i altres escrits*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1991, edició a cura d'Hèctor Moret i Coso.

19. S. VIDIELLA, *Pa de casa: Converses sobre coses passades i presents de la vila de Calaceit: 1916*, Saragossa, Diputació General de Aragón, 1984, col·l. «Pa de Casa», núm. 2.

des de Barcelona, el lloc on resideix, els seus primers relats²⁰ i comencen a compondre i a cantar les seues cançons els tres únics cantautors que han donat fins ara aquestes terres: Àngel Villalba (Favara, 1945), Tomàs Bosque (la Codonyera, 1948) i Anton Abad (Saidí, 1958).

Els anys vuitanta i els primers noranta signifiquen l'autèntica Renaixença literària de la Franja. L'any 1983 l'Ajuntament de Fraga publica la novel·la del professor Josep Galán²¹ i el d'Albelda edita un recull de romanços de Joaquim Carrera amb grafia castellanitzada. Molt prop d'allí, al Campell, J. Antoni Chauvell comença, en la meitat d'aquesta dècada, a escriure i a publicar, i obté, l'any 1986, el I Premi Guillem Nicolau per la seua novel·la *L'home de França*.

A Barcelona, un mequinensà de la generació pont entre la dels començaments de segle i l'actual, Edmon Vallès, publica el seu *Dietari de guerra*.²² Jesús Moncada reedita els seus primers relats, n'escriu de nous i, gràcies al gran èxit de la seua primera novel·la,²³ es dedica de ple a la literatura. Un altre mequinensà, Hèctor Moret, escriu, amb un català elaborat i culte i una sàvia utilització dels localismes, la millor poesia d'autor fins ara feta a la Franja; i el pena-rogi Desideri Lombarte comença a escriure un munt de poemes, assajos i petits drames teatrals molts dels quals han set publicats en llibres monogràfics o antologies durant els quasi dotze anys que han passat des de la seua mort, i n'hi ha uns altres que encara resten inèdits.

Més endavant, a principis dels anys noranta, i gràcies a la iniciativa d'Hèctor Moret i al suport de les associacions culturals de la zona, sorgeixen periodistes com Lluís Rajadell (Vall-de-roures, 1965)²⁴ i Mercè Ibarz (Saidí, 1954)²⁵ i ensenyants com Carme Alcover (Massalió, 1952) o Glòria Francino (Sopeira, 1956)²⁶ que publiquen petits relats; o poetes com Marià López Lacasa (Mequinensa, 1958),²⁷ Teresa Jassà (Calaceit, 1928),²⁸ Aurèlia Lombarte (Mont-roig de Tastavins, 1933) i Carmeta Pallarés (la Ginebrosa, 1947)²⁹ que publiquen dins la petita i excepcional col·lecció «Quaderns de la Glera», espill i plataforma de llançament de futurs escriptors que, gràcies a aquesta empenta editorial, s'han animat a seguir escrivint i han publicat altres obres en editorials catalanes i aragoneses.

Ja a finals dels noranta i travessant la barrera del 2000, continuen apareixent nous autors i noves obres de literatura a la Franja, cosa que en garanteix el futur.

Josep San Martín Boncompte, que viu i treballa a Fraga, va publicar dues obres l'any passat: una de poesia, Premi Guillem Nicolau 1999, i una novel·la. També el 2000 va veure la llum l'o-

---

20. J. MONCADA, *Històries de la mà esquerra*, Barcelona, La Magrana, 1973.

21. J. GALÁN, *Mort a l'almodí*.

22. E. VALLÈS, *Dietari de guerra*, Barcelona, Edicions 62, 1980.

23. J. MONCADA, *Camí de sirga*, Barcelona, La Magrana, 1988.

24. LL. RAJADELL, *Tret de la memòria*, Calaceit, 1992, col·l. «Quaderns de la Glera», núm. 3.

25. M. IBARZ, *La terra retirada*, Calaceit, 1993, col·l. «Quaderns de la Glera», núm. 8-9.

26. G. FRANCINO, *Punt per agulla*, Calaceit, 1993, col·l. «Quaderns de la Glera», núm. 10.

27. M. LÓPEZ, *Vores*, Calaceit, 1992, col·l. «Quaderns de la Glera», núm. 4.

28. T. JASSÀ, *Eixam de poemes*, Calaceit, 1992, col·l. «Quaderns de la Glera», núm. 7.

29. C. PALLARÉS, *Memòria de la set*, Calaceit, 1993, col·l. «Quaderns de la Glera», núm. 11-12.

pera prima d'un autor que promet molts i millors fruits: *Els ventres de la terra*, del saidinès Francesc Serés, finalista del Premi Pere Calders de novel·la curta.

La memòria com a leitmotiv

Resulta difícil qualificar amb adjectius genèrics i globalitzadors los trets comuns que unixen els escriptors de la Franja aragonesa de parla catalana. I no perquè aquests trets comuns no existisquen, sinó perquè hi podem ocultar o esfumar la forta i brillant personalitat literària que tenen tots i cadascun d'aquests escriptors.

A tots els unix, de forma evident, l'amor a la seua terra, a la seua llengua amb la riquesa colorista de les seues peculiaritats locals, a fets històrics rellevants o a la intrahistòria tradicional de cada un dels seus pobles, farcida de mites i llegendes.

Vistos la temàtica i el contingut sentimental, dramàtic, oníric, etc., que ofereixen aquests escriptors, especialment en les seues primeres obres, podríem afirmar que a molts d'ells els ha impulsat decisivament a escriure l'afany per recuperar i perennitzar la seua infància i les seues vivències de joventut i adolescència viscudes en un marc rural que ha canviat substancialment des del moment en què se situa l'acció narrativa o la imatge poètica evocadora fins al moment de l'edat adulta en la qual s'escriu.

En la primera novel·la de Mercè Ibarz es reflecteixen la sorpresa i, en certa mesura, la pena i la nostàlgia pels canvis que es van anar produint en la vida i les relacions socials, familiars i afectives dins d'un poble —el seu— com a conseqüència de la mecanització progressiva del camp i la intensificació dels cultius, per l'aparició de les macrodiscoteques comarcals i la desaparició dels cinemes i els balls locals, etc.

En la segona, *La palmera de blat*, es fan més palesos el xoc i la diferència entre aquest món perdut i l'actual món urbà a través de la seua protagonista, una periodista barcelonina corresponal de guerra a Sarajevo que torna al seu poble d'origen per a l'enterrament del seu iaio centenari i evoca el món que va deixar enrere quan era més jove.

Jesús Moncada és també un dels grans escriptors de la memòria: la dels temps viscuts per ell mateix quan era petit i la dels fets que li va relatar la gent gran en les tertúlies familiars i als cafès. Gràcies a ell, a la seua novel·la *Camí de sirga*, als seus llibres de relats, etc., la Mequinensa vella no està pas colgada sota les aigües d'un pantà, sinó que és viva, vivíssima, dins la memòria col·lectiva i ha esdevingut un territori mític i quasi màgic.

Francesc Serés no es queda, en el seu únic llibre de relats, en una recerca de la infància, sinó que repassa aquests fets del passat dins d'un procés de creixement i evolució on també té cabuda l'edat adulta.

De totes maneres, l'èxode, l'etern i constant retorn, l'anar i vindre, de la vida adulta a les rails, es pot veure molt clarament en aquests tres escriptors: per exemple, en els viatges que feia el jove Dalmau, protagonista de la novel·la moncadiana *La galeria de les estàtues*, de Torrelloba, on estudiava, a Mequinensa, el niu de la infància i la família, que són viatges plens de records i

nostàlgia; en l'esmentat viatge d'Irene, la protagonista de la segona novel·la de Mercè Ibarz, al poble i la casa dels seus avantpassats; o el que fa el protagonista del relat *Beure*, del llibre de Serés, per endur-se cap al seu pis de la capital una col·lecció de ampolles antigues de la casa paterna que acaba de vendre. També Chauvell, en *El temps de color pàl·lid*, alenteix l'acció descrivint el viatge de l'infant protagonista quan ix del poble per anar a l'hospital de la capital de província. El viatge, doncs, com a mesura de la distància entre el món rural i l'urbà, entre la joventut perduda i l'edat adulta, és un tema recurrent, també, dins la literatura de la Franja.

A més a més, la tècnica discursiva del viatge permet la reflexió amb perspectiva; la relació, amb agudeses i profunditat, del passat amb el present, amb la més rabiosa realitat dels problemes actuals. Per això estic d'acord amb Moncada en el fet que ni aquesta novel·la, la de la retrospectiva nostàlgica, ni les que a continuació esmentarem es poden qualificar com a «novel·la rural». No són frescs del segle XIX o de la primera meitat del XX, trasplantats tal qual, el que ens ofereixen aquests autors franjolars, sinó reflexions actualíssimes de problemes eterns de la humanitat.

La història, patrimoni, també, de la literatura

A uns altres escriptors els va motivar més rescatar fets antics, històrics o anecdòtics, de la vida del seu poble o la seva comarca. Aquests literats fan un retrat coral, col·lectiu, més sociològic o antropològic que personal o sentimental, del seu passat.

Bona part de l'obra de Chauvell va per aquest camí: *L'home de França*. Al llarg de la vida de Martí Molins, el personatge eix del relat, situada a principis de segle, descobrim una societat en transformació, les primeres emigracions de la Franja a la gran ciutat (Barcelona), i es descriuen amb gran vivesa la forma de vida i les relacions al món rural. A la seua segona novel·la, *Guardavos de la nit del cel encès*, Chauvell traça un triple retrat paral·lel: el de diverses generacions d'una família lliterana, els Prats; el de la vida social, sindical i política al poble; i, finalment, els esdeveniments polítics més rellevants a Espanya entorn dels anys de la dictadura de Primo de Rivera.

També en la recent *Terra verge*, Chauvell reflecteix les tensions socials i ideològiques, així com els canvis històrics i econòmics que es donen a la vila de Planell a través d'un amor impossible entre Capuletos i Montescos locals.

En la petita obra de teatre *Hereus de la casa cremada*, l'autor campellenc recrea uns episodis històrics que van succeir a aquesta vila l'any 1933 protagonitzats per anarquistes de la Confederació Nacional de Treballadors.

El lleidatà, resident a Fraga, Josep San Martín situa la història de *Joan Majoles*, la seua primera novel·la, a la Fraga del segle XV, temps de bruixeria i inquisicions. En la segona, *Crònica d'un crepuscle*, tornem a la recerca d'un temps idíl·lic: la nostàlgia per espais i temps perduts a través de la crònica de la desaparició d'un poble.

Josep Galán situa la trama de la seua novel·la negra *Mort a l'almodí* a Fraga en vespres de proclamació de la II República.

Tanmateix, no hi ha regles sense excepció. Chauvell, habitual rescatador de fets històrics, té també una experiència literària d'exorcització de la seua infància personal i el seu món que l'envoltà (els amics, l'escola, etc.) en la novel·la breu *El temps de color pàlid*.

Per contra, Moncada també ha trescat pels camins de la reconstrucció històrica amb *Estremida memòria* rememorant-hi un cas obscur de bandolerisme casolà a Mequinensa i la seua posterior i brutal repressió, que tingué lloc a finals del segle XIX.

Tradició i etnografia

Per altra banda, molts dels relats de Moncada i Chauvell i d'altres escriptors com Rajadell, Glòria Francino, J. A. Carrévalo, etc., recreen llegendes, tradicions, dites, faules tradicionals, formes de vida de l'antic món camperol, etc. Passem en aquests textos del rescat de les experiències personals, o del retrat sociològic i històric, a l'estudi antropològic o etnogràfic: en definitiva, un passeig, més o menys aproximat, pels vells gèneres narratius de la novel·la idil·lico-sentimental, la novel·la històrica i el «costumisme»

Altres gèneres: poesia i teatre

I què passa amb els altres gèneres, tal volta menys conreats a la Franja, com la poesia i el teatre?

Quant a poesia, la producció es pot dividir, amb el perill de simplisme que té tota esquematització, en dos grans grups:

a) Aquella en què predominen la creativitat conceptual, la reflexió sobre temes universals com l'amor, la vida, la mort, la fugida d'aquest món desarreglat i injust, etc., dels quals participarien molts poemes de H. Moret, Marià López Lacasa, Desideri Lombarte, Anton Abad, Juli Micolau, etc.

b) Aquella en què, d'una manera o una altra, hi ha latent la vindicació d'un territori i la seua realitat cultural: la terra, el paisatge, les tradicions i les llegendes, la història d'una localitat, etc. Marià López té poemes dedicats a Mequinensa; Àngel Vergara, a Favara; Tomàs Bosque, a *La Codonyera* (on s'escriu la clara llengua d'Espriu); Anton Abad, a Saidí; Desideri Lombarte, a moltes tradicions i molts costums de Pena-roja i comarca; Hèctor Moret, a indrets i paisatges de Mequinensa, etc. I, sobretot, cobra protagonisme un tema molt important dins d'aquest apartat: la llengua. La vindicació de «la llengua que parlem», l'opressió, la ridiculització o la incomprensió d'aquest fet lingüístic pels altres, pels forasters, són constants en molts poemes de Lombarte, Villalba, Bosque i Teresa Jassà: «som d'Aragó i parlem català, caminant».

També cal esmentar un apartat important dedicat a l'humor, la ironia, la crítica àcida de costums o classes socials concrets. Moret i Lombarte són mestres, també, en aquest gènere; López Lacasa, en un to més àcid o surreal, també. La narrativa, com veurem després, no té peces exclusivament de caràcter humorístic, sinó que l'humor impregna parcialment bona part d'eixes obres.

Igualment, l'anomenada *poesia social*, de tipus reivindicatiu, practicada sobretot pels cantautors (Villalba, Bosque), per Hèctor Moret en la primera època creativa i per Juli Micolau a voltes té un lloc en la nostra literatura. Són poemes contra la guerra, contra el feixisme, contra les injustícies socials, que reflecteixen la lluita de classes entre patrons i obrers, contra l'opressió, etc.

Quant al teatre (representat per una obra curta de Chauvell, una multitud de Desideri Lombarte i els sainets de les fragatines Andresseta i Pepeta Bean), podríem dir que comprèn dues de les tres temàtiques que són presents en la narrativa: la recreació de la tradició, les llegendes i els fets històrics d'aquestes comarques, i el costumisme sainetes sobre el passat més recent.

La llengua emprada: dues vies convergents

Davant el repte del fet literari, l'escriptor de la Franja ha partit d'una situació no gens idònia: una educació àgrafa i l'absència d'un mínim referent culte o estàndard de la llengua al seu entorn, amb totes les limitacions de competència lingüística (de caràcter lèxic, morfosintàctic, etc.) que comporta l'ús exclusivament oral i col·loquial de la llengua.

La curta i esporàdica tradició literària de la Franja als segles passats abans esmentada és completament desconeguda tret d'uns quants especialistes i gens o res ha pogut influir en els escriptors que no sols s'han hagut de plantejar de què havien d'escriure, sinó com escriure-ho.

La solució que cada un d'aquests escriptors ha donat a aquests problemes ha set necessàriament individual i, per tant, plural i diversa. Després d'un aprenentatge personal de la gramàtica catalana bàsica i l'observació de les regles d'ortografia i transcripció escrita d'aquesta llengua (tret d'alguns casos d'ignorància conscient o «xapurrianisme» contumaç), alguns escriptors com Josep Antoni Chauvell (el Campell, 1956) o Desideri Lombarte (Pena-roja, 1937 - Barcelona, 1989) van optar per transcriure en els seus llibres moltes de les peculiaritats fonètiques i morfosintàctiques pròpies de la seua comarca i, naturalment, el lèxic més propi de les seues viles natales.

A aquest grup pertanyen (amb diversos graus de localisme) la major part dels autors que escriuen des de la seua terra, com ara Lluís Rajadell (Vall-de-roures, 1965), Teresa Jassà (Calaceit, 1928), Juli Micolau (Alcanyís, 1971), etc.; o, des de l'emigració, aquells el mòbil dels quals per a escriure en català ha set la recuperació i la dignificació de la llengua a la Franja, com és el cas de Josep Galán (Fraga, 1948), Carmeta Pallarés (la Ginebrosa, 1947), Josep Antoni Carrégalo (Mont-roig de Tastavins, 1951), etc.

En altres casos, com ara en el de Jesús Moncada (Mequinensa, 1941), en el d'Hèctor Moret (Mequinensa, 1958), en el dels saidinosos Mercè Ibarz i Francesc Serés, tots ells residents a Catalunya, el seu aprenentatge de la llengua escrita no va estar lligat a la decisió de fer literatura com els escriptors adés esmentats, sinó que va ser anterior, relacionat amb la seua voluntat o necessitat d'integració cultural dins de diferents àmbits professionals (periodístics, editorials, acadèmics, etc.). Fruit de totes aquestes circumstàncies d'integració prèvia en la rama culta de l'idioma, aquests escriptors parteixen, en els seus textos creatius, d'una llengua discursiva general

molt propera al català estàndard o general —terreny en el qual se senten més segurs a l'hora d'escriure—, farcit de moltes opcions orientalitzants, i utilitzen part del lèxic de les comarques de la Franja com a recurs *estilístic*: per a caracteritzar la llengua d'alguns personatges situats als seus pobles nats en parts dialogades o per a descriure objectes, topònims o renoms propis de la zona.

També entraria dins d'aquest grup de literats menys «dialectals» un cas força particular: el de Josep San Martín. Havent nascut a Lleida i havent residit al Principat d'Andorra, no té uns orígens dialectals molt marcats als quals ha de mantindre's fidel en els seus escrits perquè, encara que faci molts anys que viu a Fraga, no assumeix aquests trets com a propis i, per tant, es decanta de forma natural per una escriptura bàsicament estàndard, no dialectal.

Ara bé, aquesta situació de dicotomia entre una opció d'escriptura més local i una altra de més general va canviant d'una manera molt dinàmica. Els escriptors que a les seues primeres obres són més localistes després adopten en el discurs general narratiu o poètic unes normes d'ús més estàndard a causa de la circumstància, des del meu punt de vista, que amb un millor coneixement de la llengua general, un contacte més estret amb altres escriptors, etc., perden el complex o la por de ser titllats de catalanistes o de traïdors a les seues arrels pel fet de distanciar-se un xic de la llengua oral. Si comparem els primers escrits de Chauvell o els textos dels primers discs d'Anton Abad amb els últims treballs de tots dos, s'hi pot veure amb molta claredat aquest fenomen.

Per contra, alguns escriptors que començaren a escriure molt distanciats de la llengua oral que van aprendre de petits a poc a poc van perdent la rigidesa lingüística i deixen veure sense embuts la seua marca d'origen. Un cas palès és el de Mercè Ibarz. En la primera de les seues novel·les costa moltes pàgines trobar un mot local, tret d'alguns topònims. En la segona es poden comptabilitzar unes quantes desenes de localismes un cop se n'han llegit trenta o quaranta pàgines. I pot ser aquest també el cas, a risc de fer de futuròleg, de Francesc Serés, potser massa encaixonat en un registre culte, fins i tot massa oriental, en la seua *opera prima*.

Després hi ha, és clar, els que no canvien de registre al llarg de les seues obres. Moncada, Moret i López Lacasa, curiosament tots ells mequinensans, parteixen d'una llengua estàndard lleument occidentalitzada i utilitzen el lèxic i les expressions locals quan el tema o les situacions ho requereixen.

Si aquesta dinàmica convergent entre els escriptors de fora i els de dins continua, es pot arribar a un punt mitjà, on el discurs general de la literatura de la Franja tingue unes pautes d'escriptura fàcils d'identificar pel lector i un ús de recursos locals que accentue la bellesa i la qualitat literària de les seues obres.

L'estil. Grau de qualitat literària

A diferència de la temàtica escollida i la llengua emprada, en què es poden trobar adscripcions i similituds en uns escriptors i uns altres, l'estil, la manera de tractar el material poètic i la forma de contar les coses són individuals. Això és el que caracteritza l'aportació de cada escriptor a la història de la literatura franjolina i catalana i li dona més mèrit.

Dins de la narrativa, Moncada, el més conegut i de més èxit dels nostres escriptors, aporta, entre moltes més coses, la capacitat de crear un espai literari mític, quasi èpic i recurrent en tota la seua producció actual, a partir d'un espai real: la Mequinensa vella colgada per les aigües. També és destacable en Moncada la descripció, al mateix temps humana i àcida, irònica i tendra, però sempre profunda i encertadíssima, de personatges i situacions.

J. A. Chauvell ens ha demostrat amb la seua obra publicada fins ara la gran habilitat per a contar històries, el seu humor, de vegades esperpèntic, i la seua voluntat de recrear la història social i política més recent del Campell i la seua comarca.

Mercè Ibarz ens ha descobert amb dues novel·les publicades, basades en experiències personals i observacions a la seua vila de Saidí, la seua vena intimista, la capacitat de recreació d'un món rural a punt de desaparèixer per la mecanització i la industrialització del camp i la utilització d'una llengua d'altíssima qualitat literària.

Francesc Serés aporta l'aprofundiment en la descripció visual, sensorial i minuciosa, d'una realitat que, pel fet d'ésser quotidiana, passa imperceptible per a molts.

El fragatí Josep Galán significa la primera incursió, en la seua novel·la curta *Mort a l'almodí*, del gènere negre en la temàtica de la Franja, la qual aborda després Moncada amb els crims que succeeixen a *La galeria de les estàtues* i *Estremida memòria*.

Lluís Rajadell ens trasllada en les seues narracions de *Tret de la memòria* al passat i les tradicions del Matarranya, aprofitant en molts casos la història oral de la comarca.

Quant a poesia, cal destacar l'autor de la més extensa, fresca i estimulante producció, un dels pioners de tota aquesta plèiade d'escriptors contemporanis i que dissortadament no és entre nosaltres: Desideri Lombarte. Bona part dels seus poemaris parlen de l'entorn rural i les llegendes de la seua vila: Pena-roja de Tastavins, però també ens parlen del tràgic destí humà, de la mort o de l'amor.

Amb una mena de presagi del seu traspàs, ens va deixar aquest trist i sincer poema, *Me n'aniré*:

Me n'aniré i faré el camí més pla
i fugiré de costes i dreces,
lluny de camins de ferro i carreteres,
per camins poc trescats, sense parar.

Poquetes coses portaré al fardell;
un grapat de records —els més antics—,
al pit l'últim adéu dels meus amics.
I amb roba vella em vestiré la pell.

Aniré, a poc a poc, sense parar,
i faré nit i dia pels camins.
Ni hort ni bancal, ni vinya ni veïns.

Company de mi mateix haig d'acabar,
que el meu camí ningú més pot trescar,
que la senda és estreta bosc endins.

Hèctor Moret és potser el més depurat, acurat i exportable dels nostres poetes. La profunditat de pensament i sentiments que transmet, que cavalquen entre una temàtica rural i una d'urbana i esdevenen peces de consum universal, i l'ús conscient de localismes mequinensans enriqueixen, més si cal, els seus poemes.

Podríem continuar parlant de la nostàlgia continguda dels poemes de Marià López Lacasa i dels seus complicats i a primera vista elementals jocs de paraules; o de les sinestèsies coloristes, les metàfores visuals i els sentiments profunds abocats a la seua terra i el seu paisatge de Teresa Jassà; de la poesia lírica, social, corrosiva i sincera immersa en les lletres dels cantautors, i de tants d'altres; però el discurs se'ns faria interminable.

De teatre en català a la Franja tan sols tenim l'obra important de Desideri Lombarte, que representa tradicions, mites, llegendes, la història i l'antropologia de Pena-roja i comarca; l'obra historicodidàctica de Chauvell i les comèdies costumistes, de caràcter arnichià, de les germanes fragatines Andresseta i Pepeta Bean, escrites en ortografia castellanitzada o amb les regles del recentment inventat aragonès oriental, plenes de modismes i lèxic local.

L'humor dins la narrativa de la Franja: entre el surrealisme, la sorpresa i la ingenuïtat

Ara bé, si hi ha un tema, que precisament hem deixat a part i per al final per la seua importància, que impregna i defineix la nostra literatura és l'humor, o, més ben dit, el tractament de l'humor i el tipus d'ironia amb un fons entre primàriament maliciós i ingenu que s'empra molt sovint dins la literatura de la Franja.

Tot i que el tema requeriria un estudi més acurat i profund que unes línies dins d'aquesta conferència, penso que aquest humor que apareix en quasi tota la narrativa curta i bona part de la poesia i dels fragments novel·lesc guarda una clara relació de continuïtat amb la llarga i antiga tradició a les nostres terres de contar històries i contes tradicionals, anècdotes xocants, xerraduries, etc., que circulen pels carrers, per les places, a la vora de les cases i als bars, prenent la fresca a les nits d'estiu o durant les llargues tardes i nits de l'hivern.

Narradors de reconeguda qualitat literària com Jesús Moncada i Josep Antoni Chauvell s'han revelat com uns magnífics contadors d'històries, un gènere curt en extensió però no menor que han conreat també autors com Lluís Rajadell i Josep Galán. Tots ells, especialment els dos primers, han fet palesos en aquests escrits la idiosincràsia dels nostres pobles, les seues tradicions, els seus inveterats defectes i, sobretot, el seu descarnat sentit de l'humor, que els porta a riure's de la pròpia ombra. Un humor carregat de la típica *somarderia* aragonesa, una mena de

surrealisme buñuelià més o menys *light*, fet a base de finals sorprenents, tal volta un xic absurds però sempre força desconcertants, que provoquen en el lector una inevitable hilaritat.

Aquest humor, present en la major part de la narrativa curta de l'Aragó catalanòfon, aconsegueix una gran efectivitat a través del propi llenguatge de la zona: les expressions locals, els modismes, uns mots determinats especialment càustics i expressius, les frases encunyades dins la tradició oral, les al·lusions a contes o cançons populars són el material bàsic i les eines que els escriptors empenen per aconseguir l'efecte buscat: el somriure del lector.

La tècnica del monòleg com a recurs humorístic, utilitzada per Chauvell en el relat «Monòleg d'un paleta» i per Moncada en contes com «Paraules des d'un oliver»,³⁰ deixa el personatge sol davant de la seua estultícia, de la seua vanitat, aïllant-lo de possibles interferències d'altres personatges o de qualsevol ambientació escènica que no sigui la que haja creat el «monoparlant», i així els efectes més corrosius, crítics i cruels de l'humor es multipliquen i queden més al descobert.

Les clàssiques situacions de malentès, els equívocs, els finals d'història com a conseqüència d'una situació límit (la gota que fa sobreixir el vas), el suspens, la intriga, la paradoxa, la tensió eroticosexual o escatològica, el retrat de la innocència i la ingenuïtat, la crítica social o política, o la bondadosa reprensió de vicis o debilitats humanes com la gasiveria, l'egoisme, etc., són recursos clàssics de la literatura universal també utilitzats a la Franja per a provocar hilaritat.

A vegades el to surrealista i desconcertant arriba per la via macabra, un recurs molt utilitzat, encara que sigui una mica bèstia, en les tertúlies i els comentaris públics dels diferents fets vilatans. En el relat chauvellian *El pitjor de les coses*, després que la desgràcia s'haja ensenyorit d'una família matant en poc temps de diverses malalties tres dels seus membres barons, la dona més vella de la casa es consola pensant que és una sort que la desgràcia hagués pegat a les persones —ara obro cometes—, «que si pega pels animals deixa aquesta casa arruïnada per sempre més».

Ara bé, tal volta, el que és més original de l'humor en aquesta literatura és el llenguatge. Josep Antoni Chauvell, per exemple, mostra, en els contes de *La flor del ram*, un seguit important de frases col·loquials i modismes molt arrelats a les terres de la Franja i que contenen una forta càrrega irònica. Així, tenim modismes tan expressius com «muts i a la gàbia»,³¹ «tocar el dos d'allí»,³² «no dir ni ase ni bèstia»,³³ i comparacions hiperbòliques com «més prim que la canya de la doctrina»,³⁴ «estava més sec que els peus del Cirineu»,³⁵ «llarg com un mal any»,³⁶ «menja igual que mastegués agulles»³⁷ o «calent com un somer vell».³⁸

---

30. J. MONCADA, *El Cafè de la Granota*, Barcelona, La Magrana, 1989.

31. J. A. CHAUVELL, «Monòleg d'un paleta», a *La flor del ram*.

32. J. A. CHAUVELL, «Questió de malastrugança», a *La flor del ram*.

33. J. A. CHAUVELL, «Vetlla per un cadàver», a *La flor del ram*.

34. J. A. CHAUVELL, «Amb la pell i l'os», a *La flor del ram*.

35. J. A. CHAUVELL, «Un home incorregible», a *La flor del ram*.

36. J. A. CHAUVELL, «Bitllets a taquilla», a *La flor del ram*.

37. J. A. CHAUVELL, «Questió de malastrugança», a *La flor del ram*.

38. J. A. CHAUVELL, «Última fila», a *La flor del ram*.

Totes aquestes imatges, plenes de plasticitat, aiden a descriure situacions i personatges i a crear l'atmosfera de comicitat buscada per l'autor.

Quant a Moncada, moltes vegades el somriure o la rialla oberta surten també com a producte de la simplicitat, la bondat, la ingenuïtat i la innocència dels seus personatges, sempre tractats amb molta tendresa, en especial els que desenvolupen els oficis més humils. En unes altres ocasions, la gràcia es troba en l'absurditat xocant de la situació, com és el cas de la comitiva d'un enterrament que s'atura perquè els assistents puguen veure el final d'un partit de futbol,³⁹ o el d'un taüt que és segrestat del seu lloc de sepeli per una llengua d'aigua i transportat riu avall sense xocar amb cap obstacle.⁴⁰

No obstant això, per damunt de les diferències i les seues qualitats específiques com a narradors, una gran part dels escriptors i poetes de la Franja gaudeixen d'una gran capacitat d'observació dels fets quotidians, de la vida d'abans, de quan los autors eren petits i vivien immersos en un món rural a punt de desaparèixer. I, dins d'aquesta tasca de recuperació de la memòria històrica, els nostres autors, partint de fets quotidians de la vida a la vila, d'anècdotes d'uns oficis o personatges determinats, en trauen *situacions* xocants o humorístiques, on la ingenuïtat dels protagonistes es mescla amb contextos absurds o desconcertants, quasi surrealistes.

Així, mitjançant aquests recursos caricaturescs, aconseguïen reflectir aquest esperit contradictori: àcid i aspre a vegades, però vitalista, generós i lúcid sempre, de la gent de frontera acostuada a bandejar-se entre l'espasa i la paret, entre tiris i troians, dels homes i les dones de la Franja.

Què ens ofereix el futur?

És difícil, ja ho he dit abans, fer de futuròleg. Suposo que, amb la saó que està deixant la nostra literatura actualment, no es pot esperar més que cada volta fruits millors i més abundants.

S'arribarà a aquest llenguatge general, aquest paraestàndard literari consensuat de la Franja, dins de la voluntat de singularitat i perfecció que anima sempre l'ofici de la literatura? Per a aconseguir-ho, convindria parlar. Un congrés, un simpòsium, una trobada entre escriptors i filòlegs, per a parlar-ne? Penso que seria molt interessant.

Els temes esdevindran menys locals i menys enfocats al passat, i més universals i encarats al futur? Penso que sí. Els joves actuals tenen un entorn menys rural i romàntic que, amb les eines bàsiques de l'idioma apreses a l'escola, podran recrear quan siguin més grans i escriuen literatura. Un món ben diferent dels paradisos perduts amb l'emigració per als Moncada, Ibarz, Serés, Moret, San Martín, etc.

La novel·la i la poesia poden obrir les sendes de l'experimentació i l'absurd, la ciència-ficció, etcètera, poc trepitjades fins ara.

---

39. J. MONCADA, «Absoltes i sepeli de Nicolau Vilaplana», a *El Cafè de la Granota*.

40. J. MONCADA, «Aniversari», a *Històries de la mà esquerra*.

El teatre, massa bolcat, fins ara, en el passat, pot ser un bon vehicle per a la representació dels «drames» del nostre temps: l'emigració cap al món industrial, l'arribada i la integració laboral, cultural i social dels emigrants a la Franja, la urbanització i la internacionalització de l'oci dels nostres joves, etc. Una mena d'històries del Kronen que els nostres joves han sabut reflectir en les lletres dels primers grups de rock franjolins com No Tink Son, Acero o Els Draps, seguint la petja dels «prehistòrics» Cànem, de Nonasp, o Redable, un grup mequinensà que va gosar fer en la seua llengua una cançó *country* sobre els termes rurals del seu poble.